

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSH)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Shermuhammad Amonov**Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari
genealogiyasi

4

Sharofiddin JalilovXorazm adabiy muhitida Otanazar
Kamoliyning tutgan o'рни

24

ADABIYOTSHUNOSLIK**Zəhra Allahverdiyeva**"Xəmsə" ənənəsində mövzunun həlledici
funksiyasi

37

Atilla SüleymanliFüzuli Hikmət Məktəbinin Yetirmələri:
Erkin Vahidovun Yaradıcılığında Füzuli
Təsiri

51

Gavhar Muftullayeva"Nasoyim ul-muhabbat" da Xoja Muhammad
Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

62

LINGVISTIKA**Umarjon Qodirov**

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

76

Feada SamadbekAfg'oniston o'zbek tili fonetikasida
dissimilyatsiya hodisasi

90

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Shermuhammad Amonov**

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi 4

Sharofiddin Jalilov

The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm 24

LITERATURE**Zəhra Allahverdiyeva**

The resolving function of the theme in the Khamsa Tradition 37

Atilla Süleymanli

Fuzuli's Influence on Erkin Vahidov's Creativity who is a Student of Fuzuli's Knowledge School 51

Gavhar Muftullayeva

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in "Nasoyim ul-muhabbat" 62

LINGUISTICS**Umarjon Kodirov**

History of studying the Qarluq dialect 76

Feada Samadbek

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan 90

Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida dissimilatsiya hodisasi

Feada Mohammad Samadbek¹

Abstrakt

Ushbu maqolada Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida uchraydigan dissimilatsiya hodisalari misollar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda yozma nasriy asarlar bilan bir qatorda, manzum adabiyot namunalaridan ham foydalanilgan. Dissimilatsiyaning turli shakllari, xususan, progressiv va regressiv dissimilatsiya jarayonlari, tovush o'xshashligi hamda yondosh tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar aniq misollar orqali ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, Afg'oniston o'zbek adabiy tilida ayrim dissimilatsiya hodisalari kuzatilgani aniqlansa-da, ushbu jarayon og'zaki nutqda yanada kengroq namoyon bo'lishi ma'lum bo'ldi.

Mazkur maqola Afg'oniston o'zbek adabiy tilida dissimilatsiya jarayonlariga oid yangi tadqiqot sifatida e'tiborga loyiq bo'lib, kelajakda tilshunoslik sohasida izlanish olib boruvchi tadqiqotchilar uchun ilhom manbai bo'lishiga ishonamiz.

Kalit so'zlar: *Afg'oniston, o'zbek tili, dissimilatsiya, progressiv dissimilatsiya, regressiv dissimilatsiya.*

Kirish

Dissimilatsiya termini lotincha “dissimilation” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “o'xshamaslik”, “farqlanish” ma'nosini anglatadi. Lingvistik nuqtayi nazardan olganda, talaffuz jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlardan biri o'zining fiziologik yoki akustik xususiyatlarini o'zgartirganda, bu hodisa dissimilatsiya deb ataladi [Irisqulov 2009, 38]. Tilshunoslikda dissimilatsiya tovushlarning yaqinligi yoki uzoqligi bilan bog'liq holda turlicha namoyon bo'ladi. Shu asosda, tilshunoslar dissimilatsiyani ikkita asosiy turga ajratadilar:

Kontakt dissimilatsiya – bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri boshqa bir tovushga o'zgaradi. Masalan, “كيسه – kissa”

¹ Feada Mohammad Samadbek – tadqiqotchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: fada.mfada@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-2282-3320

Iqtibos uchun: Feada S.M. 2024. “Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida dissimilatsiya hodisasi”. *Oltin bitiglar* 3: 90 – 102.

so'zining "کېسته – kista" shakliga o'zgarishi bunga misol bo'la oladi.

Distakt dissimilatsiya – bunda bir-biridan nisbatan uzoqroq joylashgan tovushlar o'zgarishga uchraydi. Masalan, "بیررتە – birarta" so'zining "بیرنتە – biranta" shakliga o'tishi distakt dissimilatsiyaga misol bo'ladi.

Bundan tashqari, kontakt va distakt dissimilatsiya jarayonlari o'zaro bog'liq bo'lib, tovushlarning o'zgarishi yo'nalishiga qarab progressiv va regressiv dissimilatsiya turlariga bo'linadi. *Progressiv dissimilatsiya* holatida oldingi undosh keyingi tovushga ta'sir qiladi, *regressiv dissimilatsiya* esa aksincha, keyingi tovushning oldingi tovushga ta'siri natijasida yuzaga keladi.

Ushbu maqolada Afg'oniston o'zbek adabiy tili va shevalarida dissimilatsiya hodisasining namoyon bo'lishi hamda uning turlari tahlil qilinadi. Ayrim she'riy va nasriy asarlardan olingan misollar orqali bu hodisaning qanday sodir bo'lishi va uning lingvistik xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, dissimilatsiyaning fonetik o'zgarishlar bilan bog'liqligi ham tahlil qilinadi.

Shu tariqa, ushbu tadqiqot dissimilatsiya hodisasining nazariy asoslarini va amaliy namunalardagi aksini ko'rsatish orqali o'zbek tilshunosligida ushbu fenomenning ahamiyatini yoritishga qaratilgan.

Asosiy qism

Dissimilatsiya – bu fonetik hodisa bo'lib, so'z tarkibidagi bir xil yoki o'xshash tovushlarning biri yoki bir nechtasining farqlanishi natijasida yuzaga keladi. Bu hodisa til taraqqiyotining muhim qismidir va ko'plab tilshunos olimlar tomonidan o'rganilgan.

Quyida mashhur olimlarning dissimilatsiya haqida aytgan fikrlari va bu hodisaning keng izohi keltiriladi.

A. A. Reformatskiy dissimilatsiya haqida shunday yozadi: "Dissimilatsiya – bu so'z tarkibidagi tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan fonetik o'zgarish bo'lib, bunda o'xshash tovushlarning biri farqlanib ketadi" [Reformatskiy 1975, 241].

Reformatskiyning ta'kidlashicha, dissimilatsiya talaffuzni yengillashtirishga yordam beradi va fonetik rivojlanishning tabiiy qismi hisoblanadi. Uning fikricha, har qanday til biror-bir tovushni qo'llashda nutq qulayligini ko'zda tutadi va shu sababli tovushlar ba'zan o'zaro farqlanadi.

Tilshunos olim L. V. Shcherba dissimilatsiya haqida shunday fikr bildiradi: "Dissimilatsiya – bu tovushlarning tabiiy ravishda rivojlanish jarayoni bo'lib, u so'zlarni talaffuz qilishni qulaylashtirish

uchun sodir bo'radi" [Shcherba 1957, 89].

Shcherbaning fikricha, bu hodisa asosan murakkab tovush birikmalarini soddalashtirish maqsadida ro'y beradi. U bu jarayonni til taraqqiyotining ajralmas qismi deb hisoblaydi. Masalan, rus tilida lotincha "peregrinus" so'zi "pèlerin" shaklida o'zgargan. Bu yerda *r* tovushi dissimilatsiya natijasida yo'qolgan.

Mashhur fonetist I. A. Baudouin de Courtenay dissimilatsiya jarayonini tilning tabiiy o'zgarishlaridan biri deb hisoblaydi va shunday yozadi: "Dissimilatsiya – bu nutq mexanizmining tabiiy funksiyalaridan biri bo'lib, u bir xil tovushlarni farqlash orqali til tizimini tartibga soladi" [Baudouin de Courtenay 1895, 112].

Baduen de Kurtene tilning tarixiy rivojlanishini o'rganib, dissimilatsiya fonetik hodisa sifatida uzoq davrlar davomida sodir bo'lib kelganini isbotlagan. Masalan, lotin tilidagi "arbor" (daraxt) so'zi rus tilida "дерево" shakliga o'zgargan, bu yerda *r* tovushi *d* tovushiga aylangan.

Mashhur fonolog R. Jakobson dissimilatsiya haqida quyidagi fikrni bildirgan: "Dissimilatsiya – bu fonetik muvozanatni ta'minlash vositasi bo'lib, u o'xshash tovushlarni bir-biridan ajratib, nutqni yanada aniqroq qiladi" [Jakobson 1962, 57].

Jakobsonning fikricha, dissimilatsiya orqali til o'zining uyg'unlik va farqlilik qonuniyatlarini saqlab qoladi. Uning tadqiqotlarida fonologik tizim ichidagi o'zgarishlar dissimilatsiyaning ahamiyatini ochib beradi. Masalan, o'zbek tilida "lab-lab" shakli emas, balki "lab-lashmoq" shakli qo'llaniladi. Bu jarayon Jakobson ta'kidlagan fonetik muvozanatni ta'minlash tamoyiliga asoslanadi.

Strukturalizm asoschilaridan biri Ferdinand de Sosyur dissimilatsiya haqida quyidagi fikrni bildirgan: "Tovushlarning farqlanishi – bu til tizimining muvozanatini saqlashga xizmat qiluvchi jarayondir va dissimilatsiya bu hodisaning muhim ko'rinishlaridan biridir" [Saussure 1916, 141].

Sosyur til rivojlanishini tizimli o'rganib, fonetik o'zgarishlarni strukturaviy jihatdan tahlil qilgan. Uning fikricha, dissimilatsiya nafaqat talaffuzni osonlashtiradi, balki ma'no farqlanishiga ham ta'sir qiladi. Misol tariqasida fransuz tilidagi "calendarium" so'zining "kalendar" shakliga o'tishini ko'rsatish mumkin.

Dissimilatsiya fonetik hodisa bo'lib, u so'z tarkibidagi bir xil yoki o'xshash tovushlarning farqlanishi natijasida yuzaga keladi. Bu hodisa til taraqqiyotining ajralmas qismidir va talaffuzni yengillashtirishga xizmat qiladi. Tilshunos olimlar, jumladan, A. A. Reformatskiy, L. V. Shcherba, Baduen de Kurtene, R. Jakobson va F.

de Sosyur dissimilatsiyaning til tizimidagi o'rni va ahamiyatini turli nuqtayi nazarlardan tahlil qilganlar.

Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, dissimilatsiya so'zlarning fonetik rivojlanishiga ta'sir qilib, ularni talaffuz jihatidan qulayroq shaklga keltiradi. Jakobson bu hodisani fonetik muvozanatni saqlash vositasi sifatida ko'rgan bo'lsa, Saussure uni til tizimining barqarorligi bilan bog'lagan. Baduen de Kurtene esa dissimilatsiyani tilning tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida baholagan.

Dissimilatsiya progressiv va regressiv turlarga bo'linib, progressiv dissimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon tarixiy rivojlanish natijasida shakllangan bo'lib, so'zlarning fonetik jihatdan o'zgarishiga sabab bo'ladi. Shu sababli, dissimilatsiya tilshunoslikda muhim fonetik hodisalardan biri hisoblanadi.

Dissimilatsiya – bu tilshunoslikda uchraydigan fonetik hodisalardan biri bo'lib, bir xil yoki o'xshash tovushlarning o'zaro farqlanish jarayonidir. Boshqacha aytganda, so'z tarkibidagi ikki yoki undan ortiq bir-biriga yaqin tovushlardan biri yoki bir nechtasi o'zgarib ketadi. Bu jarayon talaffuzni qulaylashtirish yoki nutq ravonligini oshirish maqsadida yuzaga keladi. Til taraqqiyotining turli bosqichlarida dissimilatsiya tabiiy jarayon sifatida yuz berib, so'zlarning tarixiy o'zgarishlariga sabab bo'lishi mumkin.

Dissimilatsiya fonetik xususiyatiga ko'ra progressiv dissimilatsiya va regressiv dissimilatsiya nomi bilan ikki asosiy turga bo'linadi.

Progressiv dissimilatsiya

Progressiv dissimilatsiya bir so'z ichida artikulyatsiya nuqtalari bir-biriga yaqin yoki o'xshash bo'lgan ikki undoshdan keyingisining boshqa bir undoshga o'zgarish hodisasidir. Ushbu fonetik hodisa turli tillarda kuzatilishi mumkin bo'lib, ayniqsa, og'zaki nutqda aniq namoyon bo'ladi.

Afg'oniston o'zbek tili shevalarida progressiv dissimilatsiya jarayoni kuzatiladigan muhim tovush hodisalaridan biridir. Ayniqsa, bir so'z tarkibida bir necha marta takrorlanadigan /ʝ - r/ undoshi so'z oxirida /ʝ - l/ tovushiga aylanishi kuzatiladi. Bu holat Afg'oniston o'zbek tilining o'ziga xos fonetik xususiyatlaridan biri bo'lib, nutq jarayonida tovushlar o'rtasidagi farqlanishni kuchaytirish hamda talaffuzni yengillashtirishga xizmat qiladi.

Bu kabi fonetik o'zgarishlar til taraqqiyotining tabiiy jarayonlaridan biri bo'lib, lahja va shevalarda turlicha namoyon

bo'lishi mumkin. Afg'oniston o'zbek shevalaridagi progressiv dissimilatsiya ham bu hududda shakllangan til tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Afg'oniston o'zbek shevalarida bu jarayon ayniqsa rr > rl (رر > لر) va rr > rn (رر > نر) shakllarida namoyon bo'ladi. Quyida ushbu o'zgarishlarni fonetik va fonologik nuqtayi nazardan tahlil qilamiz.

1. rr > rl (رر > لر) O'zgarishi

Kobuldan yigit kesa savg'o minan
Qizgina salom **beral** nag'ma minan
[Hassos 2006, 50].

کابل دن بیگیت کیسه سوغا مینان
قیزگینه سلام بیرل نغمه مینان

Misoldagi so'zning dastlabki shakli "berar" bo'lishi kerak edi. Unda ikkita ketma-ket kelgan /r/ tovushi mavjud bo'lib, progressiv dissimilatsiya natijasida so'z oxiridagi /r/ tovushi /l/ tovushiga o'zgargan.

Ushbu o'zgarish talaffuzni yengillashtirish uchun sodir bo'ladi, chunki ikki /r/ tovushining ketma-ket kelishi nutqda artikulyatsion qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

/r/ va /l/ tovushlari artikulyatsion jihatdan bir-biriga yaqin bo'lib, ikkinchi /r/ tovushining /l/ tovushiga aylanishi assimilatsiya jarayonining oldini olishga xizmat qiladi.

Artikulyatsion yaqinlik: /r/ va /l/ ikkalasi ham til uchidan hosil qilinadigan undoshlar bo'lib, bu o'zgarish ularning fonetik yaqinligi tufayli yuz beradi.

Kontrastni oshirish: Ketma-ket kelgan ikkita /r/ fonetik kontrastni pasaytiradi, shuning uchun nutq tabiiy ravishda ikkinchi /r/ tovushini /l/ tovushi bilan almashtirishga moyil bo'ladi.

2. rr > rn (رر > نر) O'zgarishi

Nega Afg'onistonning
bugungi rahbarlaridan
birantasi yog' hol bu ki
shahr mo'tarlari shishasiga
umuman rahbarlardi a'kslari
yopishtirilgan
[Yorqin 2020, 60].

نیگه افغانستانینگ بوگونگی رهبرلریدن بیرانته-
سی یاغ؟ حال بو که شهر موترلری شیشهسیگه عموماً
رهبرلردی عکسلری یاپیشتیریلگن!

Misoldagi so'zning dastlabki shakli "birartasi" bo'lishi kerak edi. Biroq, progressiv dissimilatsiya natijasida ikkinchi /r/ tovushi /n/ tovushiga o'zgargan: birartasi (بیررتهسی) → birantasi (بیرنتهسی)

Ushbu o'zgarish og'zaki nutqda tez talaffuz qilinish jarayonida yuzaga kelgan bo'lib, talaffuzni yengillashtirish va tovush kontrastini oshirishga xizmat qiladi.

/n/ va /r/ tovushlari fonetik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lmasa ham, bu o'zgarish progressiv dissimilatsiyaning semantik yukini kamaytirish uchun yuzaga kelgan.

Ketma-ket kelgan /r/ tovushlarining ortiqcha bo'lishi ularning bir-biridan ajralib turishini talab qiladi.

Ikkinchi /r/ tovushi o'zgarib, /n/ tovushiga aylanishi talaffuz qulayligini oshiradi.

/r/ va /n/ tovushlari ba'zi fonetik muhitlarda bir-biriga yaqinlashishi mumkin, bu esa dissimilatsiya uchun tabiiy sharoit yaratadi.

Afg'oniston o'zbek tiliga fors tilidan kirgan ba'zi so'zlarda progressiv dissimilatsiya hodisasi kuzatiladi. Bu jarayon fonetik jihatdan talaffuzni yengillashtirishga xizmat qiladi va so'z tarkibida ketma-ket kelgan bir xil yoki o'xshash tovushlarning farqlanishiga olib keladi. Ayniqsa, /nn/ tovush ketma-ketligi progressiv dissimilatsiya ta'sirida /nd/ shakliga o'zgaradi. Bunday o'zgarishlar og'zaki nutqda yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

nn > nd o'zgarishi

Fors tilidan o'zlashgan tannur (تَنُّور) so'zida progressiv dissimilatsiya natijasida ikkinchi /n/ tovushi /d/ tovushiga aylanadi:

Tannur > tandir

تَنُّور < تندیر

Sekingina tomidan chiqib yina tandir-o'choq sori keldi. Qo'liga kesovni olib o'chog'ni va **tandirni** qo'zg'alaverdi [Noil Xonkeldi, 2017, 10].

سيکين گينه تاميدن چيقيب بينه تندير-اوچاق ساری کيلدی. قولیگه کساونی آلیب اوچاغنی و تندیرنی قوز غلهویردی.

Bu misolda tannur (تَنُّور) so'zi progressiv dissimilatsiya ta'sirida tandir (تندیر) shaklini olgan. Natijada talaffuz yanada qulaylashgan va tovushlarning o'zaro ta'siri bilan differensiallashish yuz bergan. Tannur (تَنُّور) → Tandir (تندیر).

Tushum kelishigidagi dissimilatsiya

Progressiv dissimilatsiya faqat lug'aviy birliklar tarkibida emas, balki morfologik jarayonlarda ham namoyon bo'lishi mumkin. Xususan, /n/ undoshi bilan tugab, -ni tushum kelishigi qo'shimchasini olgan so'zlarda ham ushbu hodisa kuzatiladi. Bunday holatda, kelishik qo'shimchasidagi /n/ tovushi progressiv dissimilatsiya natijasida /d/ tovushiga aylanadi.

Shohmardanni > shohmardandi

شاهمرداننى < شاهمرداندى

Yoqti hamaga soʻzi / haqti koʻradi ياقتى همه گه سوزى / حقتى كوره دى
koʻzi كوزى
Bellarini bayladi / *shahmardandi* بيللرینی بيله دى / شاهمرداندی اوزى
oʻzi [Hassos 2009, 75].

Bu misolda “Shohmardanni soʻzi progressiv dissimilatsiya natijasida “Shohmardandi” shakliga oʻzgargan. Morfologik jihatdan tushum kelishigi qoʻshimchasining dissimilatsiyaga uchraganini koʻrish mumkin.

Progressiv dissimilatsiyaning ushbu shakllari quyidagi fonologik omillar taʼsirida yuz beradi:

Artikulation yengillashish: Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar talaffuzda qiyinchilik tugʻdirishi mumkin, shuning uchun tovushlardan biri oʻzgaradi.

Akustik kontrastning oshishi: Ketma-ket kelgan bir xil tovushlar farqlanishi uchun ularning biri boshqa bir tovushga aylanadi.

Nutq surʼatining taʼsiri: Tez gapirilganda yoki ogʻzaki nutqda progressiv dissimilatsiya yanada aniqroq kuzatiladi.

Regressiv dissimilatsiya

Tilshunoslikda regressiv dissimilatsiya – bir soʻzda bir-biriga yaqin yoki oʻxshash artikulation nuqtalariga ega ikki undoshdan oldingisining boshqa bir undoshga aylanish hodisasi hisoblanadi. Ushbu fonetik hodisa dunyoning turli tillarida uchraydi, ammo har bir tilga xos oʻziga xos qonuniyatlar asosida rivojlanadi.

Afgʻoniston oʻzbek tilida regressiv dissimilatsiya yozma va ogʻzaki nutqda kuzatiladigan muhim fonetik jarayonlardan biridir. Ayniqsa, feʼllarning oʻtgan zamon shakllarida va baʼzi yordamchi soʻzlarda ushbu oʻzgarish keng tarqalgan. Ushbu fonetik oʻzgarishlar tilning tabiiy rivojlanish jarayonining natijasi boʻlib, fonetik qulaylikni taʼminlashga xizmat qiladi.

Feʼllarda regressiv dissimilatsiya

Afgʻoniston oʻzbek tilida *-di* oʻtgan zamon qoʻshimchasini olgan ich-, kech-, uch- kabi feʼllarda regressiv dissimilatsiya hodisasi kuzatiladi. Bu feʼllar dastlab “ichti”, “kechti”, “uchti” shaklida talaffuz qilingan boʻlsa-da, vaqt oʻtishi bilan “ishti”, “keshti”, “ushti” shakliga oʻtgan.

ichdi > ichti > ishti	ايچدى < ايچتى < ايشتى
kechdi > kechti > keshti	كيجدى < كيجتى < كيشتى
uchdi > uchti > ushti	اوچدى < اوچتى < اوشتى
Havoga ushti keli / ayog'lari pupayli	هواگه اوشتى كىلى / اياغلىرى پوپهئىلى
Xo'ja dukkadan chig'ti / laylun minan makayli	خوجه دوککهدن چىغتى / لىلون مینن مکهئىلى
[Hassos 2009, 53].	

Misoldagi "ichdi" fe'li dastlab "ichti" shakliga o'tadi, bu yerda /d/ tovushi /t/ tovushiga almashadi. Keyinchalik esa, regressiv dissimilatsiya natijasida /ch/ tovushi /sh/ tovushiga aylanib, "ishti" shakliga keladi. Xuddi shunday jarayon "kechdi" fe'lida ham sodir bo'lib, u avval "kechti", so'ngra "keshti" shaklini oladi. "Uchdi" fe'li esa birinchi bosqichda "uchti", keyinchalik esa "ushti" shaklini qabul qiladi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, (uchdi → uchti → ushti), (kechdi → kechti → keshti) kabi o'zgarishlar Afg'oniston o'zbek tilining jonli og'zaki nutqida va xalq ijodi namunalari tarkibida faol kuzatiladi. Ushbu hodisa talaffuz qulayligini ta'minlash bilan birga, tilning dinamik rivojlanishiga ham sabab bo'ladi.

Yordamchi so'zlarda regressiv dissimilatsiya

Afg'oniston o'zbek tilida yordamchi so'zlar ham regressiv dissimilatsiyaga uchraydi. Masalan, "bilan" yordamchi so'zi nutqda "minan" shakliga o'tadi. Bu jarayonda /l/ tovushi /n/ tovushiga aylanadi va natijada "bilan" so'zi "minan" shaklini oladi.

ln > nn

لن < نن
بیلن < مینن

bilan > minan

Boshqa bir kuni bolalarimdan eng sho'x

باشقه بىر كونى بالهلىرىمدن اينگ شوخ
و توپالانچىسى صفهدن بىقئىلىب اغزى
بورنى قان مینن بىرته بولگن ايکن.

va to'polonchisi sufadan yiqilib og'zi

burni qon **minan** birta bo'lgan ekan
[Yorqin 2013, 5].

Bu hodisa shuni ko'rsatadiki, Afg'oniston o'zbek tilida dissimilatsiya nafaqat fe'llarda, balki yordamchi so'zlarda ham faol jarayon sifatida davom etmoqda. Ushbu hodisa ko'proq og'zaki nutqda uchrashi bilan ahamiyatlidir, chunki u nutq jarayonida so'zlarni yanada tezroq va osonroq talaffuz qilish imkonini beradi.

Shart mayli qo'shimchasida regressiv dissimilatsiya

Shart mayli -sa qo'shimchasini olgan bo'l- fe'lining /l/ tovushi /b/ tovushiga aylanadi. Masalan, "bo'lsa" so'zi og'zaki nutqda "bo'bsa" shakliga o'tadi. Bu o'zgarish, shevalarda ko'proq uchraydi. Ushbu fonetik hodisa, ayniqsa, sheva va lahjalarda an'anaviy nutq me'yorlarini shakllantiradi.

bl > bb

بل < بب

bo'lsa > bo'bsa

بولسه < بولسه

Hariflardi yengimoqqa / chidamli

حريفلردى يېنىگماققە / چىدملى بولسه يورک

bo'bsa yurak

تېلدى رواجلىش اوچون / سىنىگىشلى كوزش كيرک

Tildi ravojlash uchun / singishli

ko'rash kerak [Hassos 2009, 79].

Misoldagi o'zgarish fonetik rivojlanishning tabiiy qismi bo'lib, ayrim shevalarda yanada barqaror tus oladi. Shevalarda tovush o'zgarishi talaffuzni yengillashtiradi va og'zaki nutq me'yorlariga moslashadi. Bunday fonetik hodisa, ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalarida, qo'shiqlarda, xalq orasida ommalashgan iboralarda ko'proq kuzatiladi. Ushbu misolda "bo'bsa" shaklidan foydalanish shevada uchraydigan talaffuz variantini ifodalaydi.

Bu kabi o'zgarishlar o'zbek tilining rivojlanish jarayonida lahja va shevalarning ta'siri qanday kechayotganini ko'rsatib beradi. Ular fonetik tizimdagi tabiiy moslashuv jarayonining bir qismi bo'lib, og'zaki nutqda mantiqiy ravishda yuzaga keladi. Shuningdek, bunday hodisalar adabiy tilga ta'sir qilmasa ham, shevalar va og'zaki nutq taraqqiyotini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Regressiv dissimilatsiya til rivojlanishining tabiiy fonetik hodisalaridan biri bo'lib, u so'z tarkibidagi tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu hodisa turli tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham uchraydi, so'zlarning talaffuzini soddalashtirishga xizmat qiladi.

Birinchi navbatda, regressiv dissimilatsiya nutq qulayligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida og'zaki talaffuz yanada osonlashadi va til egiluvchanligi oshadi. Bu jarayon murakkab fonetik strukturalarga ega so'zlarda og'ir talaffuzni yengillashtirish uchun sodir bo'ladi.

Ikkinchidan, regressiv dissimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi va natijada, oldingi tovush o'zgarib, differensial fonetik xususiyat kasb etadi. Masalan, o'zbek tilida ayrim so'zlardagi /s/ tovushi keyingi /z/ tovushi ta'sirida yumshashi yoki o'zgarishi mumkin. Bu jarayon tovushlarning moslashuvchan-

ligini oshiradi hamda nutq jarayonini tabiiylashtiradi.

Uchinchidan, regressiv dissimilatsiya asosan og'zaki nutqda faol kuzatiladi. Yozma nutqda me'yoriy qoidalar hukmron bo'lgani sababli, tovushlarning bu tarzdagi o'zgarishi kamroq uchrasa-da, jonli og'zaki nutqda odamlar so'zlarni qulayroq talaffuz qilishga intiladi. Shu bois, regressiv dissimilatsiya muloqot jarayonida keng tarqalgan fonetik hodisalardan biridir.

To'rtinchidan, ushbu hodisa shevalar va lahjalarda keng uchraydi. Afg'oniston o'zbek shevalarida ayrim fonetik o'zgarishlar kuzatiladi, bunda orqa qator yoki old qator undoshlari keyingi tovushlarning ta'siri ostida o'zgaradi. Bu hodisa dialektologik tadqiqotlarda ham o'rganilgan bo'lib, har bir hududga xos fonetik farqlarni belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, regressiv dissimilatsiya tabiiy fonetik hodisa bo'lib, u nutq qulayligi va talaffuzni soddalashtirish uchun muhim sanaladi. Bu jarayon shevalarda, og'zaki nutqda va tilning tarixiy rivojlanishida keng kuzatiladi. O'zbek tilida ham ayrim fonetik o'zgarishlar regressiv dissimilatsiyaning namunalari sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Progressiv dissimilatsiya – bu bir so'z ichidagi ketma-ket yoki yaqin joylashgan undosh tovushlardan keyingisining boshqa tovushga o'zgarishi hodisasidir. Afg'oniston o'zbek shevalarida bu jarayon keng kuzatiladi, ayniqsa, /r/ undoshining /l/ yoki /n/ tovushiga aylanishi odatiy hol sanaladi.

Misollar shuni ko'rsatadiki, (berar → beral), (birartasi → birantasi), (tannur → tandir) kabi o'zgarishlar talaffuzni yengillashtirish va tovush kontrastini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayon fonetik va morfologik o'zgarishlarda ham namoyon bo'lib, til taraqqiyotining tabiiy bir qismi hisoblanadi. Shu bois progressiv dissimilatsiyaning o'zbek tilidagi shevalar va lahjalar fonetik tizimini shakllantirishdagi roli katta.

Regressiv dissimilatsiya Afg'oniston o'zbek tilining muhim fonetik jarayonlaridan biri bo'lib, so'z tarkibidagi o'xshash tovushlarning farqlanishiga olib keladi. Ushbu hodisa fe'llarning o'tgan zamon shakllarida (ichdi → ishti), (kechdi → keshti), yordamchi so'zlarda (bilan → minan) va shart mayli qo'shimchasida (bo'lsa → bo'bsa) yaqqol kuzatiladi. Bu o'zgarishlar asosan og'zaki nutqda uchraydi va talaffuzni yengillashtirishga xizmat qiladi. Sheva va lahjalarda keng tarqalgan regressiv dissimilatsiya tilning

tabiiy rivojlanish jarayonini aks ettirib, xalq og'zaki ijodida ham faol namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar

- Бодуэн де Куртенэ И.А. 1963. *Избранные труды по общему языкознанию*. Тт. 1-2. Москва.
- Hassos, S. M. 2006. *Sabzavon Qo'shiqlar*. Mazori Sharif: Farhod Matbaasi.
- Hassos, S. M. 2009. *Dambura Ko'yularida Qo'shiqlar va O'yinlar va Jo'ra Qo'zzim Dostoni (O'zbek Elatining Farhang va Og'izdagi Adabiyotida)*. Mazori Sahrif: Mirzo Ulug'bek Matbaasi.
- Irisqulov, M. T. 2009. *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Jakobson, R. 1962. *Selected Writings: Phonological Studies*. The Hague: Mouton.
- Noil Xonkeldi A. 2017. *Turkiston Bayrami Erganaqo'n*. Mazori Sharif: Titotu Tahqiqot Markazi.
- Реформацкий, А. А. 1975. Введение в языковедение (Тилшуносликка кириш). Москва: Учпедгиз.
- Saussure, F. de. 1916. *Cours de linguistique générale* (Umumiy tilshunoslik kursi). Parij: Payot.
- Щерба, Лев Владимирович. 1957. Языковая система и речевая деятельность. Сборник работ. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние.
- Yorqin, M. H. 2013. *Bu Usha Bechoragina*. Kobul: Alazhar Nashriyoti.
- Yorqin, M. H. 2020 *Tanzlar To'plami Biz Nega Urishamiz*. Kobul: Titotu Tahqiqot Markazi.
- يارقین محمد حلیم. طنزلر توپلمی بیز نیگه اوریشه میز. کابل: تیتاتو تحقیقات مرکزی.
حساس صالح محمد. (۲۰۰۲). دیموره کویلریده قوشیقلر و اوینلر و جوره قوززیم داستانی (اوزبیک ایلتی نینگ فرهنگ و آغیزده کی ادبیاتیده). مزار شریف: میرزا اولوغ بیک مطبعه سی.
حساس صالح محمد. (۲۰۰۲). سبزوان قوشیقلر. مزار شریف: فرهاد مطبعه سی.
نایل خانکیلدی امین الله. (۲۰۱۷). تورکستان بیره می ایرگنه قون. مزار شریف: تیتاتو تحقیقات مرکزی.
يارقین محمد حلیم. (۲۰۲۱). بو اوشه بیچاره گینه. کابل: الازهر نشریاتی.

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan

Feada Mohammad Samadbek¹

Abstract

This article analyzes instances of the phenomenon of dissimilation in the phonetics of the Uzbek language spoken in Afghanistan. The study utilizes examples from both prose and poetic literary works. Various forms of dissimilation, particularly progressive and regressive dissimilation processes, as well as phonetic changes arising from sound similarity and the mutual influence of adjacent sounds, are illustrated with concrete examples.

Based on the research findings, while certain dissimilation phenomena are observed in the literary Uzbek language of Afghanistan, it has been determined that these processes manifest more extensively in spoken language. However, the study of this phenomenon in dialects has not yet been sufficiently carried out. Although a few academic studies have been conducted at the master's level, they have covered only a limited scope. Further research in this area needs to be expanded and thoroughly investigated.

This article serves as a noteworthy new study on dissimilation processes in the literary Uzbek language of Afghanistan, and we believe it will inspire future researchers in the field of linguistics.

Key words: *Afghan, uzbek language, dissimilation, progressive dissimilation, regressive dissimilation.*

References

- Baudouin de Courtenay, I. A. 1895. *Izbrannye trudy po obshchemu yazykoznaniiyu* (Umumiy tilshunoslik bo'yicha tanlangan asarlar). Sankt-Peterburg.
- Hassos, S. M. 2006. *Sabzavon Qo'shiqlar*. Mazori Sharif: Farhod Matbaasi.
- Hassos, S. M. 2009. *Dambura Ko'ylarida Qo'shiqlar va O'yinlar va Jo'ra Qo'zzim Dostoni (O'zbek Elatining Farhang va Og'izdagi Adabiyotida)*. Mazori Sahrif: Mirzo Ulug'bek Matbaasi.
- Irisqulov, M. T. 2009. *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

¹ *Feada Mohammad Samadbek* – researcher, Tashkent State university of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi'.

E-mail: fada.mfada@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-2282-3320

For citation: Feada S. 2024. "Dissimilation in the phonetics of the Uzbek language of Afghanistan". *Golden scripts* 4: 90 – 102.

- Jakobson, R. 1962. *Selected Writings: Phonological Studies*. The Hague: Mouton.
- Noil Xonkeldi A. 2017. *Turkiston bayrami Erganaqo'n*. Mazori Sharif: Titotu Tahqiqot Markazi.
- Reformatskiy, A. A. 1975. *Vvedenie v yazykovedenie* (Tilshunoslikka kirish). Moskva: Uchpedgiz.
- Saussure, F. de. 1916. *Cours de linguistique générale* (Umumiy tilshunoslik kursi). Parij: Payot.
- Shcherba, L. V. 1957. *Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'* (Til tizimi va nutq faoliyati). Moskva-Leningrad: Nauka.
- Yorqin, M. H. 2020 *Tanzlar To'plami Biz Nega Urishamiz*. Kobul: Titotu Tahqiqot Markazi.
- Hassos, Solih Muhammad. 2009. *Dombira kuylarida qo'shiqlar, o'yinlar va "Jo'ra Qozzim" dostoni (o'zbek elatining madaniyati va og'zaki adabiyotida)*. Mozori Sharif: Mirzo Ulug'bek matbaasi.
- Hassos, Solih Muhammad. 2006. *Sabzavor qo'shiqlari*. Mozori Sharif: Farhod matbaasi.
- Noyil Xankildi, Aminulloh. 2017. *Turkiston — bir millat, bir ildiz*. Mozori Sharif: Titotu Tadqiqot markazi.
- Yarqin, Muhammad Halim. 2013. *Bu o'sha bechoragina*. Kobul: Al-Azhar nashriyoti.